

L'escritura humanística al Principat de Catalunya

Josep-David Garrido i Valls

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Resum

L'article constitueix una primera aportació a l'estudi de la introducció de l'escritura humanística al Principat de Catalunya, apareguda en la dècada dels 40 del segle xv. S'inicia amb la invenció i difusió de la nova grafia, a Itàlia, per a després analitzar com influeixen els nous usos gràfics a la cultura escrita catalana d'aleshores, tant en l'escritura documental com en la librària.

Paraules clau: paleografia, escritura humanística, Catalunya.

Abstract

The article constitutes a first contribution to the study of the introduction of the Humanistic script in the Principality of Catalonia, appeared in the forties of the 15th century. It begins with the invention and diffusion of the new graph, in Italy, to analyse later how the new graphic uses influence in the written culture of that time, both in the documental and book writing.

Key words: Palaeography, Humanistic script, Catalonia.

Sumari

I. Invenció i difusió
de l'escritura humanística	III. L'escritura dels còdexs
II. La humanística
a la Corona catalanoaragonesa	

I. Invenció i difusió de l'escritura humanística

L'escritura humanística nasqué com a conseqüència de l'eclosió dels estudis humanístics, com a reacció a l'escolasticisme de la cultura europea tardomedieval. En la gènesi d'aquesta escritura, una apropiació dels models escripturaris canonitzats per l'Imperi de Carlemany, cal assenyalar el paper rellevant que tingué Francesco Petrarca (1304-1374), fundador de l'humanisme filològic i col·leccionista de manus-

crits. Extraordinàriament perfeccionista, mostrà una especial sensibilitat per l'estètica cal·ligràfica i optà per imitar aquella lletra que creia dels antics romans. En una carta adreçada a Giovanni Boccaccio, el 1366, admet que una còpia de les seves *Epistolae* és escrita, no en la lletra luxuriosa que fatiga els ulls, més pròpia de pintors que d'escrivans, sinó en una grafia nítida i atractiva a la vista.¹

La proposta estètica de Petrarca, però, no creà l'escriptura que rebé el nom d'humanística i que perdura fins a l'actualitat, encara que sí que generà el clima propici perquè aparegués. Petrarca, àdhuc, demostrà posseir sensibilitat paleogràfica, car arribà a distingir els tipus de mà executora de l'escriptura depenent de la classe de document; així, Petrarca diferenciava l'escriptura cancelleresca per a les cartes, la cursiva o *notularis* per a les anotacions i la librària per als còdexs. Les tipologies petrarquesques foren objecte d'estudi de la paleògrafa italo-britànica, recentment traspasada, Albinia C. de la Mare,² la qual d'aquesta manera descobrí anotacions de Petrarca sobre còdexs de Sèneca i sant Tomàs d'Aquino. De la Mare també trobà notes marginals de Petrarca en un manuscrit de les *Epistolae* de sant Ambròs, a qui dedica la frase *quod sapiens ubique est ciuis*.

Petrarca no sols qüestionà, des d'un punt de vista estètic, l'escriptura hegemònica del seu temps, sinó que revolucionà la jerarquia dels tipus libraris, inventant i posant en circulació un nou tipus de llibre —de mà— que elogià públicament i del qual s'han conservat alguns exemplars realitzats per ell. Petrarca àdhuc es manifestà contra la producció librària de la seva època i criticà la ignorància dels escrivans que exercien llur professió amb poca cura.³

La reforma gràfica inspirada per Petrarca no restà com un fet aïllat dins del panorama general de l'humanisme italià del Tres-cents. Les seves idees estètiques aviat obtenen un ampli ressò i s'escampen per tot Itàlia a través de deixebles i còpies de les obres. Destaca l'escriptori de Pàdua, dirigit per Lombardo della Seta.

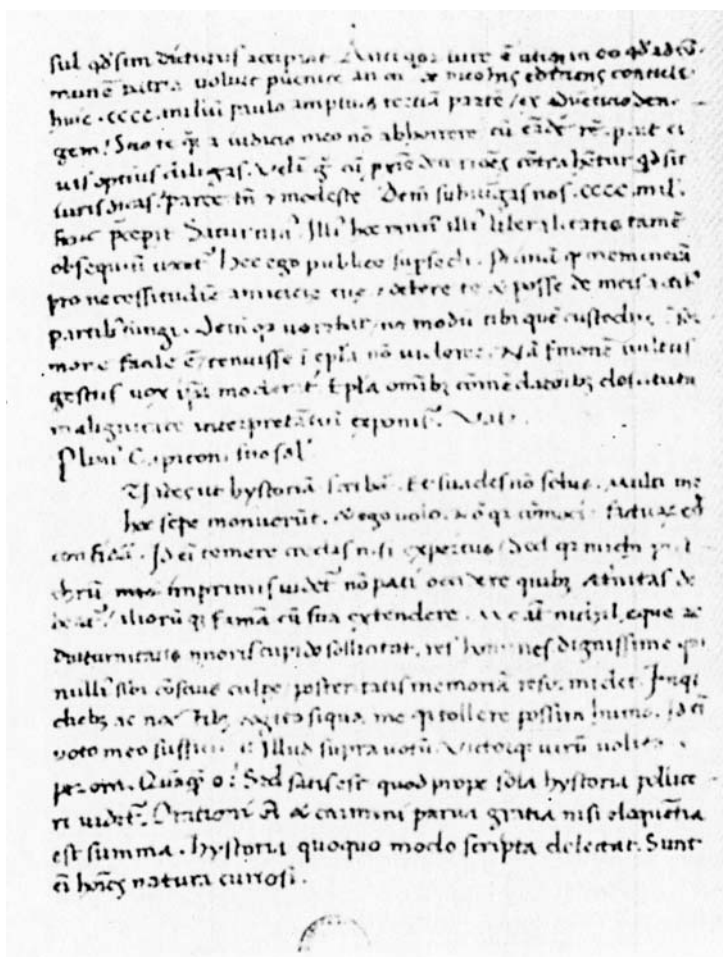
No obstant això, fou Florència el lloc on l'anomenada per Petrucci *semigotica petrarchesca* assolí major acceptació. La ciutat de l'Arno era la pàtria de Boccaccio, amic i deixeble de Petrarca i propagador dels ideals estètics del mestre.⁴ Però, des

1. *Epistolae familiares*, XXIII, 19, 8.

2. Albinia C. DE LA MARE, *The handwriting of Italian Humanism*, Oxford, 1973. També d'aquesta autora, «Humanistic Script», al volum realitzat amb Jonathan J.G. ALEXANDER, *The Italian Manuscripts in the Library of Major J.R. Abbey*, Londres, 1969. Els treballs d'A.C. de la Mare sobre l'escriptura humanística, concretament a l'àmbit britànic, han estat objecte d'estudi de la professora Mireia Ferrari, de la Universitat Catòlica de Milà, que pronuncià la conferència «Italian humanism and English manuscript book production: in memory of Albinia C. de la Mare», a *The Seminar in the History of the book to 1500. Ninth Biennial Conference* (Universitat de Leicester, 5-7 de juliol del 2002). Mentre esperem la publicació dels treballs presentats en aquell seminari, agraeixo a la Prof. Ferrari la gentilesa que tingué en proporcionar-me el text de la seva conferència.

3. Sobre aquests aspectes ha treballat Armando PETRUCCI, *La scrittura di Francesco Petrarca*, Ciutat del Vaticà, 1967. De manera més general, del mateix autor, vegeu el capítol 29 de la seva *Breve storia della scrittura latina*, Roma, 1989. També cal assenyalar ací el llibre de Giuseppe BILLANOVICH, *Petrarca letterato, I. Lo scriptorio del Petrarca*, Roma, 1947.

4. Sobre l'escriptura de Boccaccio, a més de les obres citades de De la Mare i Petrucci, cal destacar l'article d'Emmanuelle CASAMASSIMA, «Dentro lo scriptorio del Boccaccio: i codici della tradizione», *Il Ponte*, 34 (1978), p. 730-739.

Làmina 1. Florència. Biblioteca Mediceo-Laurenziana, Laur. 54, 32, f. 3r.

de Florència, qui definitivament impulsà la reforma dels usos escripturaris fou el notari Coluccio Salutati (1331-1406). Ell adoptà, tant en la seva activitat professional com després com a canceller de la Senyoria, un tipus de minúscula cancelleresca, influïda pel model petrarquià, caracteritzada —entre altres trets— per l'adopció del nexa & i per l'obertura amb forquetes de les astes altes (làmina 1).⁵

5. Sobre Coluccio Salutati hi ha una monografia d'Armando PETRUCCI, *Coluccio Salutati*, Roma, 1972. Cal destacar també, per a l'estudi de la humanística en general, el llibre de Berthold L. ULLMAN, *The origin and development of humanistic script*, Roma, 1960, i concretament per a Salutati el capítol primer, p. 11-19.

Per B.L. Ullman Coluccio Salutati esdevingué l'inspirador de la nova lletra, la *littera antiqua*, encara que, tanmateix, atribueix directament la invenció al també florentí Poggio Bracciolini (1380-1459) i hi reconeix la participació del comerciant i humanista Niccolò Niccoli.⁶ La nova lletra, executada a imitació de les formes carolines dels segles altomedievals, es caracteritza pel remat d'*a* uncial vers l'esquerra, el punt o ratlla sobre la *i*, la diferenciació de la doble *i* de la *u* per la superposició de punts o ratlles, el traç vertical de la *t* prolongat sobre la conjunció amb l'horitzontal, els traços finals tornats cap a la dreta de la línia d'escriptura, l'ús de *s* llarga, la utilització dels lligams per a *ae*, *ct*, *et* i *st* i, en general, un considerable menor ús d'abreviatures que l'escriptura gòtica, encara que mantenint sempre les de *que*, *quae*, *qui*, *quam*, *quod*, *per*, *pro*, *m* i *n*.⁷

A la fi de l'any 1403 Poggio fou a Roma, on arribà a exercir com a secretari papal. Abans, però, a tenor dels estudis d'Ullman, escrigué —sota la supervisió de Coluccio— el tractat *De uerecundia* (Florència, Biblioteca Medicea-Laurenziana, *Strozz.* 96), que és el manuscrit més antic eixit de la mà de Poggio (làmina 2). Aquest manuscrit mostra ja els trets característics de l'*antiqua*, com l'abandonament de la *d* uncial, substituïda per la *d*'asta recta o semiuncial. Aquesta característica, sense menystenir altres trets significatius, constitueix un element de pes per a determinar l'adscripció d'una escriptura al nou cànon humanístic. El manuscrit mostra també l'ús de *s* redona a final de línia, escrita únicament quan cal salvar l'espai; la utilització del lligam d'*et*; l'escriptura del diftong *ae*, que rarament es representa amb la *e* caudada. En general, l'escriptura de Poggio es caracteritza per la singularitat de les lletres, que no es fusionen. Altrament, des d'un punt de vista filològic, és interessant ressenyar que Poggio reconstrueix les formes clàssiques *mihi* i *nihil* i rebutja les medievals *michi* i *nichil*.

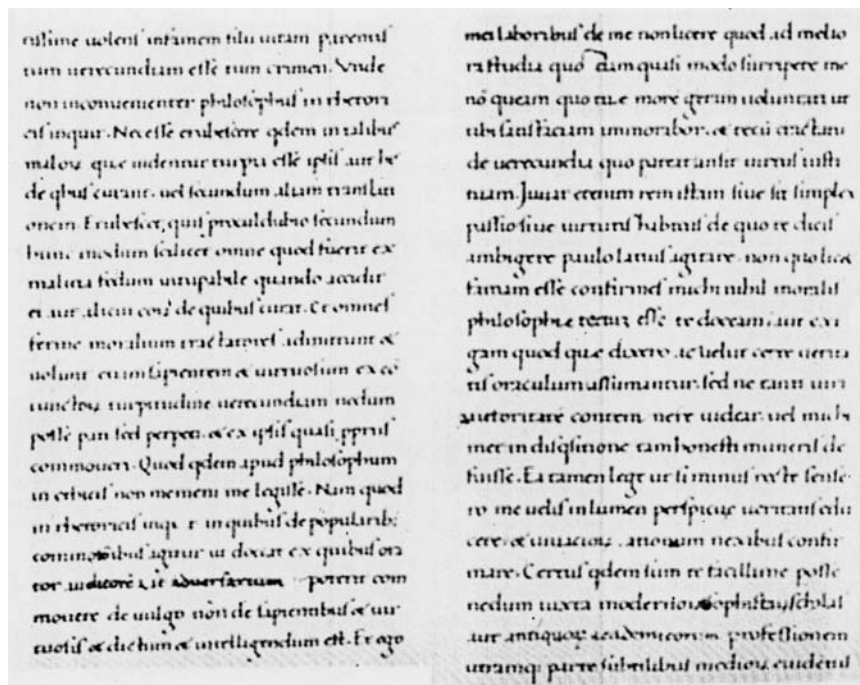
Altres exemples destacats de l'escriptura de Poggio són els manuscrits *Hamilton lat.* 66 de la Deutsche Staatsbibliothek (Berlín), que conté les epístoles de Ciceró a Àtic, escrit el 1408; el *Laur.* 67, 15 de la Biblioteca Laurenziana-Medicea, de la traducció que sant Jeroni féu de *De temporibus* d'Eusebi, copiat vers 1408-1409; el *Vaticano lat.* 3245, realitzat durant el pontificat del cismàtic Joan XXIII (1410-1415), que conté les obres ciceronianes *Academica* I, 2 (*Lucullus*) i *De legibus*; el *Vaticano lat.* 1849, còpia de la *Tercera Dècada* de Titus Livi, datat entre 1425 i 1426; i el ms. X, 81 de la Biblioteca Nacional (Madrid), en paper, copiat vers el 1416, en cursiva i amb l'autògraf Poggius Florentinus, que conté obres de Sigebert de Gembloux, Ascani i Valeri Flac.⁸

Entre 1418 i 1422 Poggio fou a Anglaterra, on entrà al servei del bisbe de Winchester, Henry Beaufort. Encara que no es conserva cap manuscrit d'ell a Gran

6. B.L. Ullman, *The origin and development of humanistic script*, op. cit., dedica el segon capítol de l'estudi citat a Poggio Bracciolini i el tercer a Niccolò Niccoli.

7. B.L. Ullman, *Ancient writing and its influence*, Chicago, 1932; reeditat per la Medieval Academy of America, 1980, p. 142. Aquest manual, com indica Julian Brown a la introducció de la reedició, p. xiii, és el primer que dedica a la humanística un capítol separat.

8. B.L. Ullman, *The origin and development of humanistic script*, op. cit., p. 27-49.

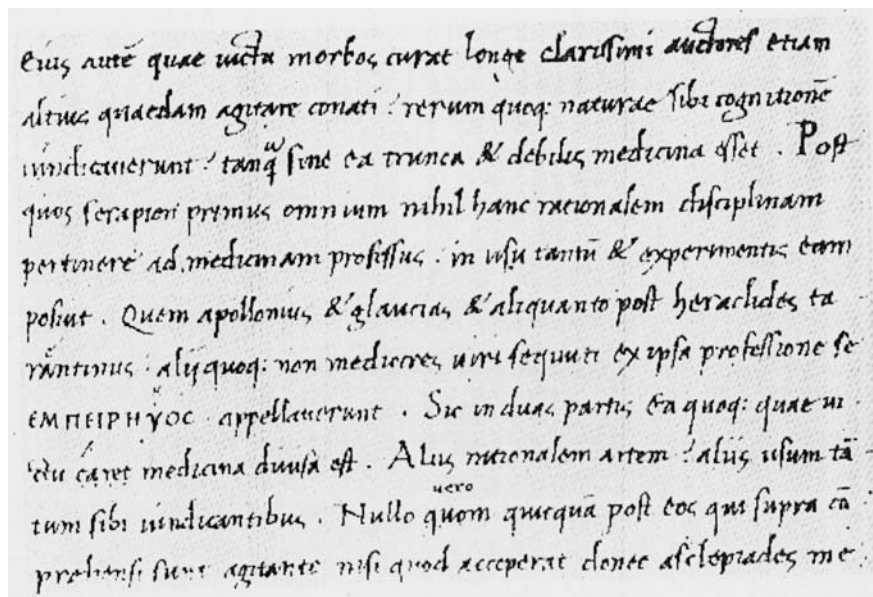
Làmina 2. Florència. Biblioteca Mediceo-Laurenziana, Stroz. 96, f. 22v.

Bretanya, dels seus anys allà potser sigui la còpia del fragment de la *Chronographia* de Siegbert de Gembloux del manuscrit de Madrid.

Vers el 1410 hom pot afirmar que els trets distintius de l'*antiqua* estan ja plenament definits. Tot i que Coluccio Salutati, Poggio Bracciolini i Niccolò Niccoli desenvoluparen models singulars a partir dels criteris estètics desvetllats per Petrarca, finalment triomfaren les propostes de Poggio i Niccoli. Si bé, com hem vist abans, Ullman destaca el paper de Poggio en el desenvolupament i difusió de la nova escriptura, per Stanley Morison és a Niccolò Niccoli a qui s'ha d'atribuir la invenció de l'*antiqua*.⁹

Niccolò Niccoli, també natural de Florència, era setze anys més gran que Poggio. A més, el primer manuscrit atribuït a la seva mà és anterior al citats *De uerecundia* i Ciceró berlinès de Poggio. Niccoli no era un escriptor professional i la seva escriptura posseeix trets diferents als de Poggio i els seus imitadors. Entre les característiques paleogràfiques de l'estil de Niccoli destaca el ductus cursiu, l'ús de g amb traç inferior corb gran, molt sovint irregular, el nexa *ct* traçat amb amplitud i la

9. Stanley MORISON, «Early Humanistic Script and the First Roman Type», *The Library*, 24 (1943-1944), p. 1-29, reeditat per D. MCKITTERICK a *Selected Essays on the History of Letter-Forms in Manuscript and Print*, 2 volums, Cambridge, 1981, I, p. 206-221.

Làmina 3. Florència. Biblioteca Mediceo-Laurenziana, *Laur.* 73, 6, f. 3r.

combinació *e i x*. Els manuscrits eixits de la seva mà es reparteixen entre la Biblioteca Medicea-Laurenziana i la Biblioteca Nazionale Centrale de Florència.¹⁰ D'aquesta segona és el ms. *Conv. Soppr.* I.I.14, *S. Marco* 261, procedent de l'antiga biblioteca de Sant Marc, que conté les obres *De Oratore*, *Orator* i *Brutus* de Ciceró, copiat el 1423. De la mateixa biblioteca i amb la mateixa data és el ms. *Conv. Soppr.* I.V.43, *S. Marco* 335, també procedent de Sant Marc. Un altre manuscrit que cal destacar és el *Laur.* 73, 7 de la Medicea-Laurenziana, del 1427, un Corneli Cels amb notes al full de guarda de Baccio Baldino (làmina 3).¹¹

Els models proposats per Coluccio Salutati, Poggio Bracciolini i Niccolò Niccoli tingueren continuació pels conreadors dels *studia humanitatis* i, alhora, per la moda creada al seu entorn i l'aparició de l'escola florentina de l'*antiqua*.¹² A la primera

10. De l'obra gràfica de Niccolò Niccoli, es pot trobar una àmplia descripció al llibre ja citat de B.L. Ullman, *The origin and development of humanistic script*, que reproduceix a les làmines 29-39 els manuscrits d'aquest humanista.
11. *Hic Celsi liber exaratus est manus Nicolai Niccoli, uiri diligentis et eruditi, qui abundauit copia antiquorum exemplariorum, cuiusque scripturae Angelus Politianus magnam fidem habere solitus erat; itaque ipsius testimonium saepe citat. Quod tibi, lector, cognitum esse uolui, ne forte, cum tu non satis uetustum librum uideres, subito contemneres neque ipsi aliquid auctoritatis hauendum putares.*
12. B.L. Ullman, *The origin and development of humanistic script*, op. cit., p. 79-134. Vegeu també els treballs de James WARDROP, *The Script of Humanism. Some Aspects of Humanistic Script*,

meitat del segle xv destaca l'activitat del també florentí Antonio di Mario, que exercí com a notari de la Senyoria entre 1436-1446, tot i que la darrera menció d'ell és del 1461. Es conserven al voltant de quaranta manuscrits deguts a la seva mà. El seu estil, definit per G. Cencetti de molt cal·ligràfic,¹³ està influït pels models toscans de la carolina tardana del segle xii, amb lletres de mòdul gran, altes i estretes, però pecant de manca d'uniformitat en el traçat aïllat de les grafies. La segona generació de l'escola florentina d'*antiqua* està representada per Gerardo de Ciriagio († 1472), del qual es conserven més d'una trentena de còdexs, i Piero Strozzi, que exercí com a copista entre 1443-1483, autor d'una humanística d'astes sinuoses, rica en traços complementaris.

També component de l'escola florentina, i membre destacat, és Antonio Sinibaldi (1443-1499), que treballà a Florència i al Nàpols dels Trastàmara, com a copista del rei Ferrante. Els seus treballs es caracteritzen pel traçat suau de les grafies, un clarobscur subtil i —com indica Petrucci— sàviament mesurat,¹⁴ la lleugera sinuositat de les astes i els elegants botons ornamentals. És, en definitiva, el creador d'un tipus de cursiva elegant i nítid.

Així, doncs, Florència fou el bressol de l'*antiqua*. Aviat, amb la difusió dels ideals estètics de l'incipient humanisme italià, l'*antiqua* s'expandí per altres regions d'Itàlia, coincidint amb la formació de les grans biblioteques de l'època: la de Federico de Montefeltro a Urbino, la Malatestiana de Cesena (Romagna), l'Estense de Ferrara, però sobretot la napolitana d'Alfons el Magnànim. Nàpols esdevingué durant el regnat d'aquest monarca (1442-1448) i del seu fill Ferrante (1458-1494) un dels centres més actius de l'humanisme italià, que irradià d'ací cap als Països Catalans. Per a Alfons treballaren els copistes Giacomo Curlo, creador d'un singular estil de clara influència florentina, i Pietro Ursuleo, caracteritzat per l'ús de grafies pesades i rodones. La biblioteca napolitana dels Trastàmara s'incrementà durant el regnat de Ferrante, per a qui treballaren el parmesà Giovanni Marco Cinico i el salernità Giovanni Rinaldo Mennio.

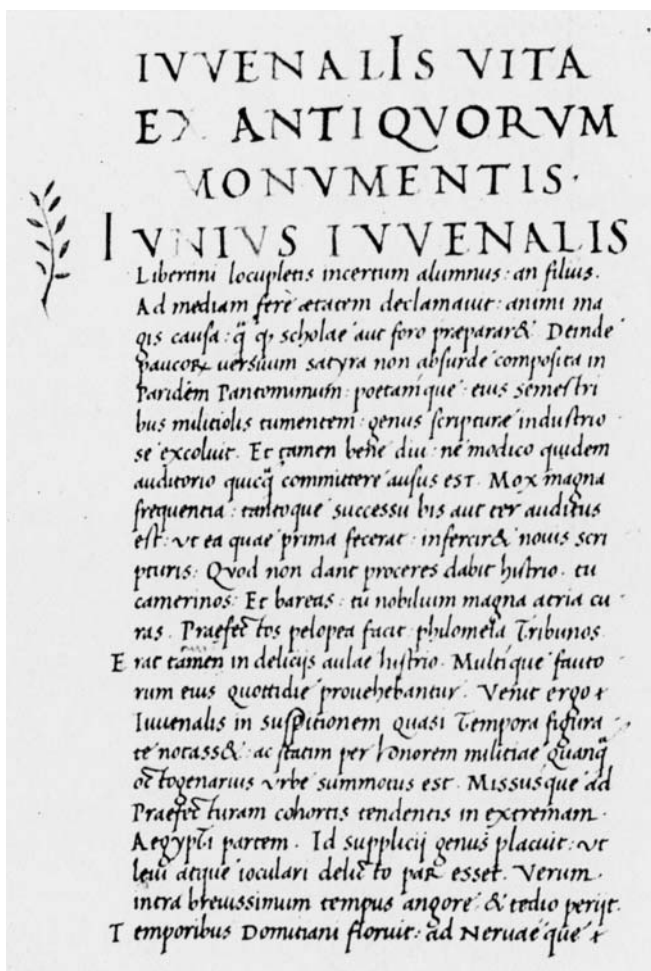
Ensems amb el desenvolupament de l'*antiqua* librària, aparegué una escriptura de tendència cursiva, l'exponent més significatiu de la qual és l'obra del ja citat Niccolò Niccoli. La cursiva humanística també obtingué un gran ressò i fou emprada per Ciriaco d'Ancona¹⁵ i Felice Feliciano a Venècia. A Roma destaquen les figures de Pomponio Leto, fundador de l'Acadèmia Romana, actiu com a copista

1470-1560, Oxford, 1963; i Albert DEROLEZ, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, 2 volums, Turnhout, 1984. Armando Petrucci dedica un capítol de la seva *Breve Storia della Scrittura Latina* a aquesta qüestió, p. 177-180. També és important l'obra de Giorgio CENCETTI, *Lineamenti di Storia della scrittura latina*, Bolonya, 1997², p. 238-255.

13. G. Cencetti, *Lineamenti di Storia della scrittura latina*, op. cit., p. 239.

14. A. Petrucci, *Breve Storia della Scrittura latina*, op. cit., p. 177.

15. Sobre Ciriaco d'Ancona, precursor d'epigrafistes, vegeu, entre altres, l'article ja clàssic d'Erich ZIEBARTH, «Cyriacus von Ancona als Begründer der Inschriftenforschung», *Neue Jahrbücher für das Klassische Alterum*, 9 (1902), p. 214-226; i més recentment les actes del congrés internacional dedicat a la seva persona, editades per Gianfranco PACI i Sergio SCOMOCCHIA, *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'Umanesimo. Atti del Convegno Internazionale di Studio (Ancona, 6-9 febbraio 1993)*, Reggio Emilia, 1998.

Làmina 4. Florència. Biblioteca Mediceo-Laurenziana, *Plut.* 53.2.

entre 1465-1497, i el paduà Bartolomeo Sanvito (làmina 4).¹⁶ Aquesta cursiva *antiqua* o «itàlica» fou acceptada per les cancelleries italianes i més tard d'estengué per tot Europa. La cancelleria catalanoaragonesa, sota Alfons el Magnànim, adoptà progressivament el canvi encara que sense abandonar l'ús de la tradicional semigòtica cancelleresca, utilitzada des del regnat de Pere III el Cerimoniós (1336-1387).

16. L'obra de Bartolomeo Sanvito és especialment destacada per James Wardrop, *The Script of Humanism. Some Aspects of Humanistic Script, 1460-1560*, op. cit., p. 19-35 i làmines 16-28.

II. La humanística a la Corona catalanoaragonesa

Alfons IV el Magnànim, que havia succeït el seu pare Ferran I el 1416 al front dels estats catalanoaragonesos, entrà triomfalment a Nàpols, ciutat que ja no abandonaria mai, el 26 de febrer del 1443. Aviat s'impregnà de l'esperit de l'humanisme, formà una importantíssima biblioteca¹⁷ i exercí el mecenatge sobre destacats humanistes, com Leonardo Bruni.¹⁸ La biblioteca, de la qual es té notícia d'un *scriptor* adscrit en 1466, s'incrementà gradualment fins a assolir l'apogeu en època de Ferrante, amb l'arribada en massa de copistes majoritàriament florentins a Nàpols: Cinico Giovanni Marco, Cante di Bonagio de Cantinis, Antonio Sinibaldi (que obtingué el càrrec de bibliotecari), Mennio Giovanni Rainaldi di Sorrento, Pietro Ippolito di Luni, Gherardo di Giovanni Ciriagio, G.A. Curio, etc.¹⁹ També cal assenyalar la presència dels catalans Bartomeu Simó i Pere Fenollar.²⁰

La presència d'Antonio Sinibaldi a Nàpols permet entreveure la introducció dels valors estètics de l'*antiqua* segons el cànon florentí, però la presència del parmesà Giovanni Marco treballant per a Ferrante en 1467 significa l'existència d'altres tendències gràfiques (Aristòtil en vulgar de la Biblioteca Oratoniana de Nàpols, ms. 15, 6).²¹ Nogensmenys, amb Mennio, es trasplantaren definitivament a Nàpols les formes cal·ligràfiques florentines. El resultat és una bellíssima *antiqua*, semblant a l'executada per Sinibaldi, caracteritzada per l'escanyament del lligam de nexa *ct*, els petits traços sobre les astes verticals descendents de *b*, *d*, *h*, *l*, arrodoniment del segon traç de *h*, i el desenvolupament de la tècnica florentina de prémer sobre la ploma en el traçat dels arcs, amb l'objectiu d'infringir a les astes, sobretot en els traços verticals de *m*, *n*, *f* i *s*, un desenrotllament lleugerament tort.

Pel que fa a l'escritura documental, durant el regnat d'Alfons el Magnànim, s'observa a la cancelleria l'evolució de les formes semigòtiques utilitzades pels escrivans de registre fins a la humanística dels últims anys de regnat. Entre els secretaris reials destaca el barceloní Arnau de Fonolleda (1390-1475), humanista i persona d'àmplia cultura, que serví al regne napolità entre 1436-1448,²² introductor de la humanística documental en els usos escripturaris de la cancelleria, que contrasta amb la semigòtica cancelleresca utilitzada per altres funcionaris reials, com Joan Olzina, predecessor en el càrrec.

17. Giuseppe MAZATINTI, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli*, Rocca S. Casciano, 1897. TAMMARO DE MARINIS, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, Milà, 1947-1953; *Supplemento*, Verona, 1969. JOSEP ALCINA FRANCH, *La biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles*, 2 volums, València, 2000.
18. JOSEP-DAVID GARRIDO I VALLS, «Correspondència entre Alfons el Magnànim i Leonardo Bruni al voltant de la traducció dels llibres de La Política d'Aristòtil: el ms. 388 de la Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València», *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo (Napoli-Caserta-Ischia 18-24 settembre 1997)*, Nàpols, 2000, p. 1453-1462.
19. Vincenzo FEDERICI, *Paleografia latina, dalle origini fino al secolo XVIII*, Roma, 1935², p. 163-164. Giorgio Cencetti, *Lineamenti di Storia della scrittura latina*, op. cit., p. 246.
20. Giorgio Cencetti, *Lineamenti di Storia della scrittura latina*, op. cit., p. 248.
21. Giorgio Cencetti, *Lineamenti di Storia della scrittura latina*, op. cit., p. 249.
22. Una biografia d'aquest personatge a Mariàngela VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Barcelona, 1993, p. 98-101.

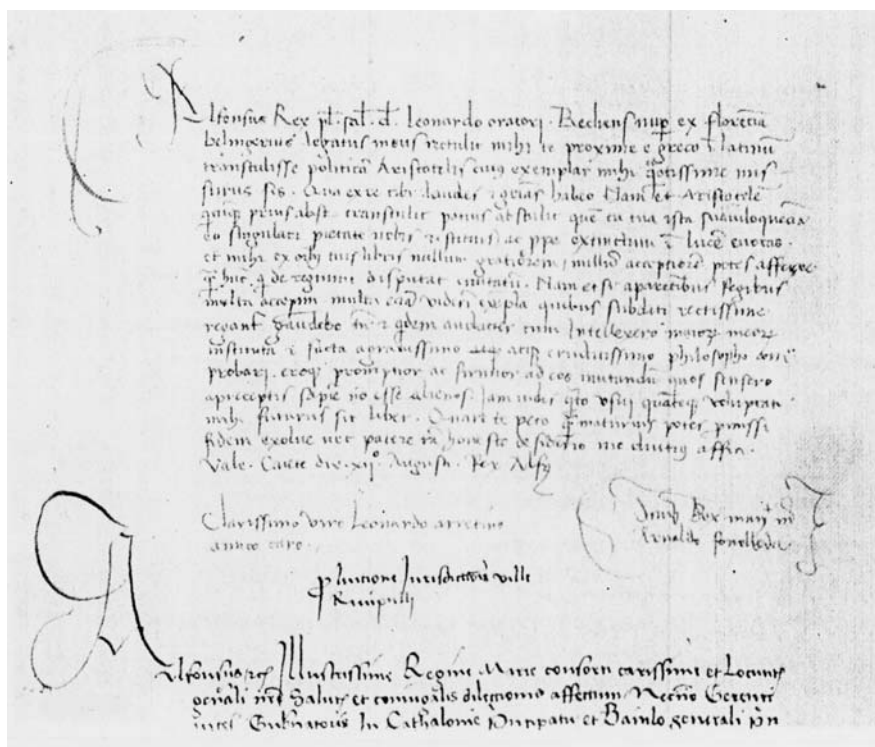
Arnau Fonolleda mantingué una intensa relació amb els humanistes italians.²³ Provenia d'una família al servei de la casa reial; el seu pare fou notari i escrivà de Martí l'Humà i actuà com a secretari dels compromissaris de Casp. Arnau Fonolleda, des del 1431, apareix documentat com a escrivà i notari públic de la cort. El 1436 assolí el càrrec de secretari. El novembre d'aquest any acompanyà Alfons el Magnànim a Itàlia. Entre el 1436 i el 1439 realitzà diverses missions polítiques i diplomàtiques. Redactà cartes dirigides als ambaixadors del concili de Basilea, al duc de Milà i al papa. També ocupà el càrrec de conservador del patrimoni reial a Sicília. Mantingué relació amb Antonio Beccadelli i Lorenzo Valls, qui li dedicà, el 1438, la versió llatina que féu de les faules d'Isop (publicada a València en 1480 i reimpressa en 1495). Giacomo Curlo inclogué una carta d'Arnau Fonolleda a continuació de la traducció d'Arrià que havia iniciat Bartolomeo Facio (Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. *Vat. lat.* 5268). També intercanvià correspondència amb Leonardo Bruni i amb l'arquebisbe de Constantinoble. El 1446 fou nomenat batlle general del Principat de Catalunya i fins a la seva mort (vers el 1475) actuà com a protonotari i conseller reial.

Arnau Fonolleda meresqué els elogis de Giovanni Battista de Trevio, que el tracta de *uir prestantissimus*. Lorenzo Valla el definí com a *uir litterarum amantissimus*. Es conserva la carta que Alfons el Magnànim li envià (Arxiu de la Corona d'Aragó, ms. 1826). També li escrigué Bartolomeo Facio i el parmesà Giovanni Francesco Bozino li dedicà un poema (Parma, Biblioteca Palatina, ms. *Parm.* 28, f. 41).

L'escriptura d'Arnau Fonolleda encara conté influències gòtiques, tot i que és humanística, com es comprova per la singularitat de les lletres, la *d* semiuncial i la *s* final sempre llarga. Un exemple de la seva escriptura el trobem a la carta que Alfons el Magnànim trameté a Leonardo Bruni (làmina 5), sol·licitant la traducció dels llibres de la *Política* d'Aristòtil (Arxiu de la Corona d'Aragó, r. 2716, f. 56v), datada a Gaeta, el 12 d'agost del 1440.²⁴ Encara que no assoleix l'arrodoniment de l'*antiqua* librària, tampoc arriba al grau de cursivitat de l'escriptura de Sanvito o de la humanística cancelleresca desenvolupada a Itàlia, representada pel Tàcit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana (ms. *Vat. lat.* 3429).²⁵

Vers el 1440, com assenyala Luisa d'Arienzo²⁶ i corroborem —encara que en un context italià— pel document citat d'Arnau Fonolleda, arriben a Catalunya els

23. Joan Ruiz CALONJA, «Valor literario de los preámbulos de la cancillería real catalano-aragonesa en el siglo XV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 26 (1954-1956), p. 205-234.
24. Reproduïda per Beatriz CANELLAS i Albert TORRA, *Los registros de la Cancillería de Alfonso el Magnánimo*, Madrid, 2000, p. 43. Fou editada per Andrés GIMÉNEZ SOLER, *Itinerario del rey don Alfonso de Aragón y de Nápoles*, Saragossa, 1909, p. 180. L'estudi de la còpia continguda al ms. 388 de la Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València, a Josep-David Garrido i Valls, «Correspondència entre Alfons el Magnànim i Leonardo Bruni al voltant de la traducció dels llibres de La Política d'Aristòtil: el ms. 388 de la Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València», op. cit.
25. Reproduït, f. 1r, per Àngel CANELLAS, *Exempla Scriptorarum Latinarum. Pars prior*, Saragossa, 1967, núm. 63.
26. Luisa D'ARIENZO, «Alcune considerazioni sul passaggio dalla scrittura gotica all'umanistica nella produzione documentaria catalana dei secoli XIV i XV», a Francesco Cesare CASULA i Luisa D'ARIENZO, *Studi di Paleografia e Diplomatica*, Pàdua, 1974, p. 199-226.

Làmina 5. Barcelona. Arxiu de la Corona d'Aragó, r. 2716, f. 56v.

primers ecos de la nova escriptura.²⁷ Aquest personatge tingué una importància cabdal en la introducció dels nous usos d'escriptura, car tot i instal·lat a Nàpols, viatjà en diverses ocasions a Catalunya i el 1446 fou nomenat batlle general del Principat. Nogensmenys, la cancelleria catalana adoptà progressivament les formes humanístiques, caracteritzades per situar-se a mig camí de la rotunditat de l'*antiqua* i la lleugeresa de la itàlica, però sense abandonar les formes gòtiques predominants. Fonolleda fins al 1440 escrigué en la gòtica pròpia de la cancelleria catalana, que tampoc no deixà d'usar posteriorment. Això sí, constatem, a partir d'aleshores, la còpia en els registres de documents amb trets gràfics humanístics,

27. Altrament, la introducció de l'escriptura humanística al País Valencià ha estat erròniament tractada per M.ª Luz MANDINGORRA LLAVATA, en un article titulat posposament «La escritura humanística en Valencia: su introducción y difusión en el siglo XV», *Estudis Castellonencs*, 3 (1986), p. 5-94. L'autora basteix les seves argumentacions a partir de l'estudi de la documentació dels hospitals de la ciutat de València, que, en els casos que aporta, situats cronològicament en el període 1409-1469, no presenta les característiques de l'escriptura humanística, sinó les de les gòtiques documentals catalanes del segle XV.

intercalats entre documents en escriptura gòtica, com el del registre 2716, que conté la carta citada d'Alfons el Magnànim a Leonardo Bruni. En opinió de Soledat Farnés, «las escrituras documentales catalanas, especialmente las cancellescas, superaron la confusión existente a principios del siglo xv para llegar a una escritura homogénea y agradable».²⁸

Si bé en la documentació emanada de Nàpols la proliferació dels usos gràfics humanístics és evident, no passa el mateix en la documentació de les lloctinències²⁹ ni de les altres institucions catalanes, que continuaren utilitzant la gòtica. L'aparició dels nous usos escripturaris, a Nàpols, també és perceptible a les matrius sigil·lars, amb l'aparició de la llegenda en caràcters majúsculs humanístics, enfront de la tradicional llegenda en gòtica epigràfica minúscula, que descompon les corbes en traços rectes.³⁰ Un exemple d'aquest tipus de segell amb llegenda humanística és el núm. 89 de la *Sigil·lografia Catalana* de Ferran de Sagarra, una butlla d'or que validava un document datat a Nàpols, el 2 de juny del 1445.³¹ Ara bé, no tots els segells eixits de la cancelleria napolitana del Magnànim utilitzaran les grafies humanístiques. Sagarra només aporta l'exemple citat (làmina 6). L'ús de la humanística als segells napolitans, però, es generalitzà durant el regnat de Ferrante.³² En canvi, les cancelleries dels regnes patrimonials ibèrics continuaren fent servir les grafies gòtiques a les llegendes sigil·lars, fins a ben entrat el regnat de Ferran II.³³

L'exclusivitat de les grafies gòtiques marcarà el regnat de Joan II (1458-1479), tot i que l'escriptura dels registres de cancelleria presenta influències de la humanística cancellesca,³⁴ similar a la utilitzada per altres institucions catalanes, com

28. Soledat FARNÉS JULIÀ, *La escritura literaria en Cataluña. Del gótico al Renacimiento*, tesi doctoral, inèdita, dirigida per Josefina Mateu Ibars, Barcelona, 1985, p. 336. Aquesta tesi consisteix en un estudi de l'escriptura dels còdexs dels segles xv i xvi que es troben al Principat de Catalunya, amb una aportació històrico-cultural de l'època.
29. Des de la marxa d'Alfons el Magnànim a Itàlia, en 1432, les transformacions administratives de la monarquia tingueren el seu ressò a la cancelleria, amb l'aparició dels registres de les lloctinències. La reina Maria fou nomenada lloctinent del Principat de Catalunya i el Regne de Mallorca, mentre que l'infant Joan, rei de Navarra, exercí la lloctinència dels regnes d'Aragó i València. La derrota de Ponza (1435) imposà la reina com a lloctinent de tots els regnes ibèrics, però a partir del 1445 de nou l'infant Joan ocupà les lloctinències que tenia. Entre 1453 i 1454 la lloctinència catalanobalear passà a Galceran de Requesens i des de 1454 fins a la mort del rei (1458) l'infant assumí el govern de tots els estats ibèrics.
30. Aquest tipus de lletra apareix a la primera meitat del segle XIV a Alemanya (catedral de Magúncia, 1320-1328). Vegeu, sobre això, Robert FAVREAU, *Épigraphie médiévale*, Turnhout, 1997, p. 85. A la cancelleria catalanoaragonesa està documentada amb finalitat sigil·lar a partir del regnat de Joan I (1387-1395). Vegeu Ferran de SAGARRA, *Sigil·lografia Catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, 3 volums, Barcelona, 1916-1922-1932, I, làmines 35-36, segells núm. 68-72 (Joan I).
31. El document en qüestió era un quadern en pergamí de vuit fulls que contenia el jurament de fidelitat d'Alfons el Magnànim al papa Eugeni IV, per la possessió de les ciutats de Benevento i Terracina. Ferran de Sagarra, *Sigil·lografia Catalana*, I, op. cit., p. 221-222 i làmina 44.
32. Ferran de Sagarra, *Sigil·lografia Catalana*, I, op. cit., núm. 249-250.
33. El primer exemple datat, recollit per Sagarra, és del 1483. *Sigil·lografia Catalana*, op. cit., làmines 51-54.
34. Són un total de 68 registres, els que del regnat de Joan II es conserven a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, del 3324 al 3493.

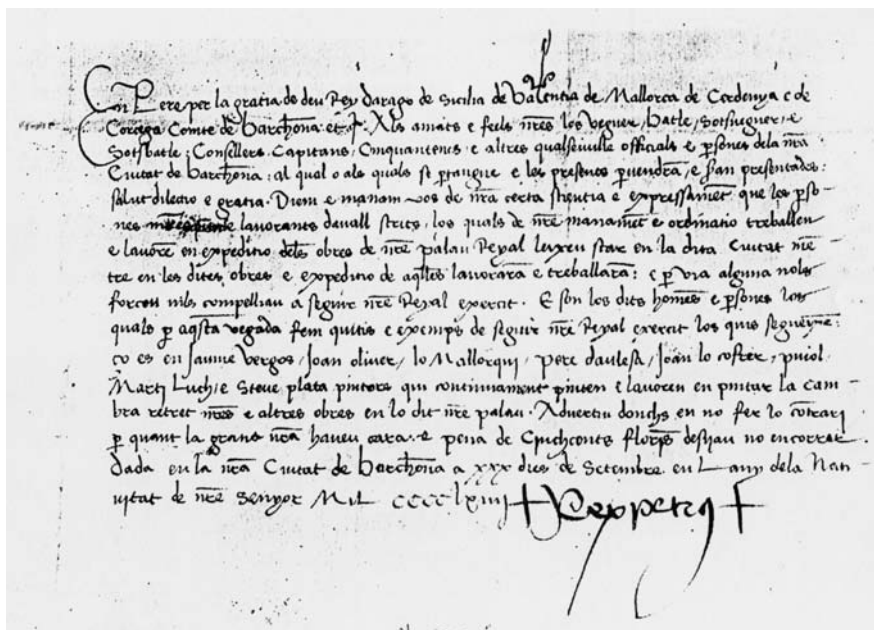

Làmina 6. Ferran de Sagarra, *Sigil·lografia Catalana*, I, núm 89.

el consell barceloní, que fins a 1504 no féu servir la humanística als seus registres.³⁵

És, però, durant el regnat de Pere IV (1464-1466),³⁶ conestable de Portugal, elegit rei de Catalunya i Aragó per la Generalitat rebel a Joan II, quan hom constata l'ús generalitzat d'una humanística cancelleresca plenament formada, ja present a la documentació d'Enric I (IV de Castella),³⁷ com a rei dels catalans (1462-1463). La documentació de Pere de Portugal,³⁸ home il·lustrat i influït per les idees estètiques humanistes, reflecteix ja un canvi d'estil gràfic, tot i que mantenint certs trets de l'escritura híbrida de transició, però encara gòtica, del regnat de Joan II. La singularitat en el traçat de les lletres i l'ús, entre altres, de la *d* semiuncial ja no de forma tímida, així plenament ho acredita (làmina 7).

35. A partir del 8 de novembre del 1504 és quan tenim documentat l'ús de la humanística als registres de deliberacions del consell barceloní. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 1B-II-37 (66-II-37), f. 50r.
36. Entre 1462 i 1472 la Generalitat de Catalunya, enfrontada a Joan II, elegí tres reis: Enric de Castella (1462-1464), Pere de Portugal (1464-1466) i Renat d'Anjou (1467-1472). Els registres de les seves respectives etapes de govern s'agrupen en l'anomenada sèrie d'intrusos de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, car llur documentació fou conservada per Joan II un cop finalitzada la guerra civil, encara que enquadernada d'antuvi amb cobertes negres, per traslluir llur intrusisme.
37. Sobre els usos gràfics de la cancelleria catalana d'Enric IV de Castella, serveix d'exemple el document, en una humanística claríssima amb algun tret de la cortesana, que reproduceix Filemón Arribas Arranz, *Paleografia documental hispànica*, Valladolid, 1965, làmina 89.
38. Aquesta documentació fou catalogada per Jesús-Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación de la cancellería regia de Pedro de Portugal (1464-1466)*, Madrid, 1953. Vegeu també del mateix autor, *Pere de Portugal «rei dels catalans» vist a través dels registres de la seva cancelleria*, Barcelona, 1936.

Làmina 7. Barcelona. Arxiu de la Corona d'Aragó, Autògrafs I-6-B.

III. L'escriptura dels còdexs

Els primers testimonis codicològics de la presència de l'*antiqua* al Principat de Catalunya són d'origen italià. D'antuvi, la còpia de llibres en la nova lletra tingué una difusió exigua a l'àmbit de la corona catalanoaragonesa,³⁹ únicament emprada per copistes relacionats amb la cort napolitana, com Bernat Audor, que visqué a Tarragona i Barcelona, i que per encàrrec del secretari reial Joan Coloma copià en 1469 un manuscrit de Sal-lusti (Biblioteca de l'Escorial, O.III.6);⁴⁰ o Gabriel Altadell, copista del rei de Nàpols i del príncep de Viana, de qui es conserva un manuscrit de l'*Ètica* d'Aristòtil (British Library, ms. Add. 21120) escrit amb una grafia en *antiqua* amb clares influències de les gòtiques textuals. També d'aquest *scriptor* és un manuscrit de les *Regulae Grammaticae* de Guarí de Verona i el *De uerborum proprietate* de Bartolomeo Facio (Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València, ms. 839), el *Psalterium alias laudatorium* de Francesc Eiximenis (Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València, ms. 726), les *Comoediae* de Terenci (Ravenna, Biblioteca Classense, ms. 138, 2. Z), el còdex

39. Francisco M. GIMENO BLAY i Josep TRENCHS ODENA, «La escritura medieval de la Corona de Aragón», *Anuario de Estudios Medievales*, 21 (1991), p. 233-249.

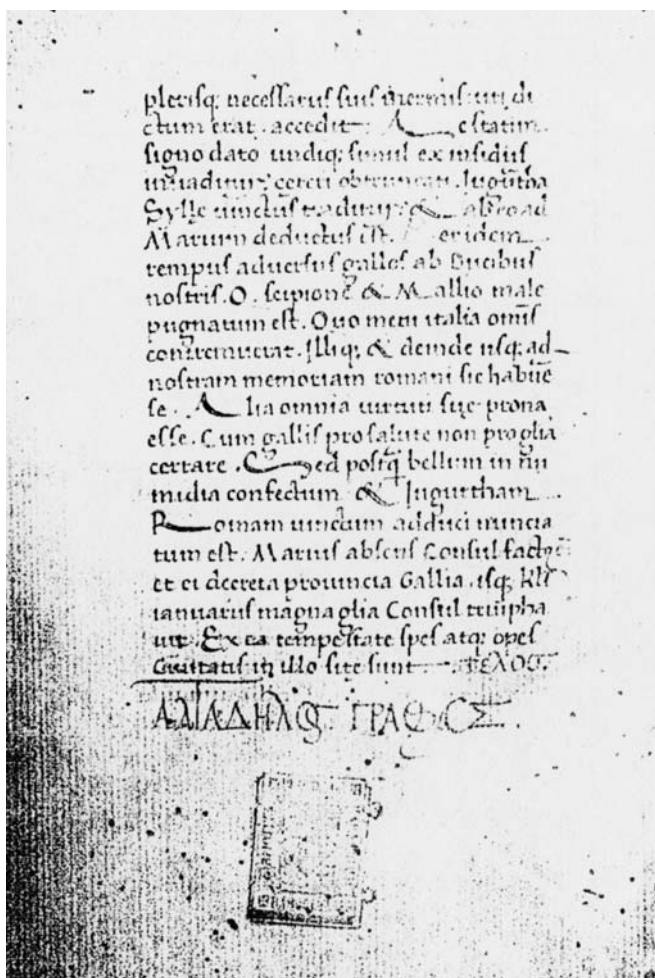
40. Jordi RUBIÓ I BALAGUER, «Sobre Sal-lusti a la cancelleria catalana (segles XIV-XV)», *Spanische Forschungen*, 21 (1963), p. 233-249.

amb les epístoles de Fàlaris, Crates i Brut (París, Bibliothèque Nationale, *nouv. acq. lat.* 1651), la traducció llatina de l'Ètica i els llibres *Econòmics* d'Aristòtil de la biblioteca del marquès de Barberà,⁴¹ l'*Ethica Nicomachea* d'Aristòtil d'Oslo (Schögen Collection, ms. 111), i li és atribuït el còdex de les *Epistolarum familiarum* de Ciceró conservat a l'Escorial (ms. V.III.20). També és d'Altadell la còpia del còdex que conté *De coniuratione Catilinae* i *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti, procedent del convent de Sant Francesc de Barcelona, actualment a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (ms. 122),⁴² executat en una bella mostra d'*antiqua*, senzilla i elegant (làmina 8).

Gabriel Altadell és, potser, a tenor dels testimonis conservats, el representant català més reeixit dels *scriptores* de còdexs en *antiqua*. Encara que hi ha qui ha dubtat del seu origen,⁴³ no hi ha dubte que visqué a Barcelona una gran part de la seva vida, tot i que en l'interval 1450-1455 residí a Nàpols, on treballà a la biblioteca reial.⁴⁴ Entre el 22 i el 24 de setembre del 1470 fou venuda la seva biblioteca a Barcelona, sent un dels compradors de llibres el bibliòfil i notari Pere Miquel Carbonell.⁴⁵

Altadell és, a més, autor d'un manual d'escriptura o *Ars scribendi*, en onze capítols, realitzat en els últims anys de la seva vida, que dedicà a un alumne seu anomenat *Ludouicus*. El manuscrit es conserva a la Biblioteca Apostòlica Vaticana (*Vat. lat.* 7179) i, encara que descobert per Armando Petrucci,⁴⁶ ha estat estudiat i editat per Francisco M. Gimeno.⁴⁷ En la teoria d'Altadell l'escriptura gòtica continua tenint preponderància, tot argumentant que de la forma més perfecta, la textual, deriven la *rationalis* o *cursoria* i la *bononiense*. A l'*Ars scribendi* adquireix un valor molt rellevant el concepte de *moderamen* o preparació de la ploma. Així, l'escriptura *antiqua* requereix d'un *moderamen* diferent, contraposat al de la *bononiense*:

41. Dóna notícia Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Contribución al estudio de la historia de la miniatura catalana*, Barcelona, 1967, II, p. 79-80 i 150.
42. Marc MAYER, «Manuscrits de biblioteques renaixentistes il·lustres a la Biblioteca Universitària de Barcelona», *Estudis Universitaris Catalans*, XXIV. *Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, Barcelona, 1980, II, p. 335-358.
43. La presència a Nàpols d'un copista de nom *Altadellus* o *Altadil*, al servei d'Alfons el Magnànim, fa pensar a Pere Bohigas que es tracti de Gabriel Altadell (*El libro español [ensayo histórico]*, Barcelona, 1962, p. 70).
44. Segons consta pels pagaments de la tresoreria reial. Tammaro de Marinis, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, II, p. 230-232 i 239, docs. 39, 48, 54, 63 i 135.
45. Josep Maria MADURELL i Jordi RUBIÓ, *Documentos para la historia de la imprenta y la librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955, p. 26, nota 50; Josep Maria MADURELL i MARIMON, «Documents culturals medievals (1307-1485). Contribució al seu estudi», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 38 (1979-1982), p. 301-473, 331-430 (163), 431-432 (164).
46. Armando PETRUCCI, «Biblioteche, libri, scritture nella Napoli aragonese», en Guglielmo Cavallo, *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*, Roma-Bari, Laterza, 1988, p. 187-202.
47. Francisco M. GIMENO BLAY, «Una aventura caligráfica: Gabriel Altadell y su 'De Arte Scribendi' (ca. 1468)», *Scrittura e civiltà*, 17 (1993), p. 203-270.

Làmina 8. Barcelona. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 122, f. 133v.

Fiat igitur ipsum moderamen lictere antique, cuius proprietatem sequi volumus, paulo proclivius quam illud quod eandem artem sequens omnibus licteris generale et etiam eius extremum est magis actenuandum, nec etiam ipse figure licterarum conveniunt cum lictera bononiensi propterea quod ipsa lictera bononiensis, licet circulariter fiat, tamen in ipsis circularis plures fiunt partes quam in lictera antiqua. Ex quibus quidem licteris si eas perfecte fecerimus omnes alias, quecumque nobis preposite fuerint, facilius imitabimur.⁴⁸

48. Seguim l'edició de Francisco M. Gimeno Blay, «Una aventura caligràfica: Gabriel Altadell y su 'De Arte Scribendi' (ca. 1468)», op. cit., p. 258.

Esment a part mereixen els colofons d'aquest copista, com comprovem al ms. 122 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.⁴⁹ El manuscrit acaba amb la paraula grega Τελος (com també ho fa el ms. V.III.20 de l'Escorial).⁵⁰ A continuació, Altadell signa el manuscrit: ΑΛΤΑΔΙΛΟΣ ΓΡΑΦΕΨΣ. Aquesta utilització del grec als colofons, signe inequívoc d'interès per la cultura clàssica i relació amb els cercles humanistes, també la trobem als manuscrits autògrafs de Pere Miquel Carbonell.

Pere Miquel Carbonell i Dezsoler nasqué a Barcelona el 1434 i traspassà a la mateixa ciutat el 1517. Arxiver de l'Arxiu Reial (el posteriorment anomenat Arxiu de la Corona d'Aragó),⁵¹ Carbonell fou un enamorat dels llibres i aconseguí reunir al llarg de la seva vida una important biblioteca. Historiador, és autor de les *Cròniques d'Espanya*,⁵² obra d'escàs valor literari però de gran importància historiogràfica, car recopila la historiografia catalana realitzada fins aleshores. Una part de la seva obra literària fou recollida per Manuel de Bofarull als volums 27 i 28 de la *Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*.⁵³

49. Exemplar en vitela, 280 x 180 mm, de 131 fulls útils. Fou descrit primerament per Francesc Miquel ROSELL, *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, 4 volums, Madrid, 1958-1969, I, p. 155-156. Més recentment se n'ha ocupat Marc Mayer, «Manuscrits de biblioteques renaixentistes il·lustres a la Biblioteca Universitària de Barcelona», op. cit., p. 354-355; Pere Bohigas, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Contribución al estudio de la historia de la miniatura catalana*, II, op. cit., p. 79 i 214; Lisardo RUBIO FERNÁNDEZ, *Catálogo de manuscritos clásicos latinos existentes en España*, Madrid, 1984, p. 28; i Francisco M. Gimeno Blay, «Una aventura caligráfica: Gabriel Altadell y su 'De Arte Scribendi' (ca. 1468)», op. cit., p. 263-264.
50. Sobre l'ús de τελος com a colofó, vegeu Albert DEROLEZ, «Observations on the Colophons of Humanistic Scribes in Fifteenth-century Italy», *Colloquium du Comité International de Paléographie Latine* (Munic, 15-18 de setembre de 1981), *Münchener Beiträge zur Mediävistik und renaissance Forschung*, 32 (Munic, 1982), p. 249-261; Dieter WUTTKE, «Telos als explicit. Das verhältnis der Humanisten zum Buch», *Kommission für Humanismusforschung. Mitteilung*, 4 (Boppard, 1977), p. 47-62; Francisco M. Gimeno Blay, «Una aventura caligráfica: Gabriel Altadell y su 'De Arte Scribendi' (ca. 1468)», op. cit., p. 223-224, nota 73, que identifica l'ús de τελος als manuscrits de la Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València: ms. 289 (*Noctes Atticae* d'Aulus Gel·li), ms. 446 (*De providentia Dei* de sant Joan Crisòstom), ms. 720 (*De re uxoria* de Francesco Barco), ms. 735 (*Diuersorum orationes habitae coram D. Ferdinando rege*, copiat per Giovanni Marco Cincio) i ms. 891 (comentaris a Virgili).
51. Jesús-Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, «Aportación de datos acerca del Archivo Real de Barcelona y sus archiveros durante los reinados de Juan II y Fernando el Católico», *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Saragossa, 4-11 d'octubre del 1952), Saragossa, 1954, p. 75-109. Del mateix autor, «Un archivero del palacio real de Barcelona a fines del siglo xv», *Studi in onore di Ricardo Filangeri*, Nàpols, s.d., II, p. 197-212.
52. Enllestida la redacció el 1513, fou editada a Barcelona el 1547. L'edició crítica moderna és d'Agustí Alcoberro, publicada a «Els Nostres Clàssics» de l'editorial Barcino, 2 volums, Barcelona, 2000. Per a una completa aproximació a l'autor, vegeu la introducció al volum I.
53. Manuel DE BOFARULL I DE SARTORIO, *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell. Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, volums 27 i 28, Barcelona, 1864. La introducció als *Opúsculos* continua sent, avui dia, la millor biografia de Pere Miquel Carbonell, seguida per Agustí Alcoberro a la introducció de la *Crònica d'Espanya*. Altrament, per a una aproximació sumària a l'autor, obra i bibliografia, vegeu Mariàngela Vilallonga, *La literatura llatina a Catalunya al segle xv*, op. cit., p. 63-72.

Pere Miquel Carbonell ha estat estudiat per tots els investigadors de l'humanisme català. Per no fer una relació massa extensiva, ultra les obres ja citades, únicament destacaré el llibre fonamental de Martí de Riquer, *L'humanisme català*,⁵⁴ i els treballs importantíssims de Jordi Rubió i Lluç,⁵⁵ i el seu fill Jordi Rubió i Balaguer,⁵⁶ on es troba convenientment tractat el personatge.

Carbonell mantingué correspondència amb importants figures de la intel·lectualitat del seu temps, com els juristes Francesc de Casa-Saja i Joan Vilar, bibliòfils com Guillem Fuster, o els erudits Teseu Valentí i Jeroni Pau. Tenia també relació amb Joan Peiró, protonotari reial i un dels artífexs del desenvolupament de la impremta a Barcelona,⁵⁷ i amb Lluís Desplà, ardiaca de Barcelona i padrí d'un dels seus néts.

En 1458, a l'edat de 24 anys, Carbonell fou nomenat notari públic. Joan II el ratificà al càrrec en 1478. Dos anys abans, en desembre de 1476, fou nomenat arxiver i escrivà reial. Aquest fet bifurcà la seva vocació, fins al moment dedicada als estudis clàssics, i l'encaminà vers la història. En la seva vida privada patí molts desenganys i els seus manuscrits en són testimoni. La seva preocupació per les obligacions matrimonials i familiars trasllueix quan escriu als seus manuscrits frases com «re uxoria captus» o «nemo libris et uxori deseruire potest».⁵⁸

Per als objectius d'aquest article, el que realment ens interessa és la tasca de Carbonell com a copista. Era un bon cal·lígraf i bé que en feia gala. Transcrivía, sempre que podia, aquells manuscrits que no podia adquirir, que omplia de notes marginals, com tot allò que llegia. Amb el temps reuní una extraordinària biblioteca. Vanitós, Carbonell sempre aspirà a formar part de l'elit cultural barcelonina. Tot i

54. Martí de RIQUER, *L'humanisme català*, Barcelona, 1934.

55. Jordi RUBIÓ i LLUÇ, *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*, Barcelona, 1889; «Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català», *Estudis Universitaris Catalans*, 10 (1917-1918), p. 1-117; *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, I (1908) i II (1921), obra reeditada per l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2000.

56. Jordi RUBIÓ i BALAGUER, «Un bibliòfil català del segle xv: En Pere Miquel Carbonell», *Revista de Catalunya*, 6 (1926), p. 136-142, reeditat a *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona, 1964, i més recentment a la recopilació de treballs de l'autor titulada *Estudis literaris*, Barcelona, 1996, p. 173-192; «Els autors clàssics a la biblioteca de Pere Miquel Carbonell, fins a l'any 1484», *Miscel·lània Joan Crexells*, Barcelona, 1929, p. 205-222; «Pere Miquel Carbonell, bibliòfil», *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, Barcelona, 1948, p. 123-130; «Cultura de la època fernandina», *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Saragossa, 4-11 d'octubre del 1952), Saragossa, 1954, p. 5-22; *Literatura catalana*, volum III de la *Historia general de las literaturas hispánicas*, Barcelona, 1953, p. 883, reeditat en català, *Història de la literatura catalana*, per ed. Abadia de Montserrat, 3 volums, Barcelona, 1986; «Sobre Sal-lusti a la cancelleria catalana (segles XIV-XV)», *Spanische Forschungen de Görresgesellschaft*, 21 (1963), p. 233-249.

57. Per a l'estudi de la introducció i difusió de la impremta a Barcelona, continua tenint plena vigència la introducció de Jordi Rubió i Balaguer a J. RUBIÓ i J.M. MADURELL, *Documentos para la historia de la imprenta y la librería en Barcelona*, Barcelona, 1955; traduïda posteriorment al català i editada a part, *Imprenta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1986; i posteriorment a la recopilació de treballs de l'autor titulada *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*, Barcelona, 1993, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

58. Jordi Rubió i Balaguer, «Un bibliòfil català del segle xv: En Pere Miquel Carbonell», op. cit. Segueixo l'edició de 1996, p. 176.

que no residí mai a Itàlia, les influències humanistes li arribaren de mà de Jeroni Pau,⁵⁹ amic personal.

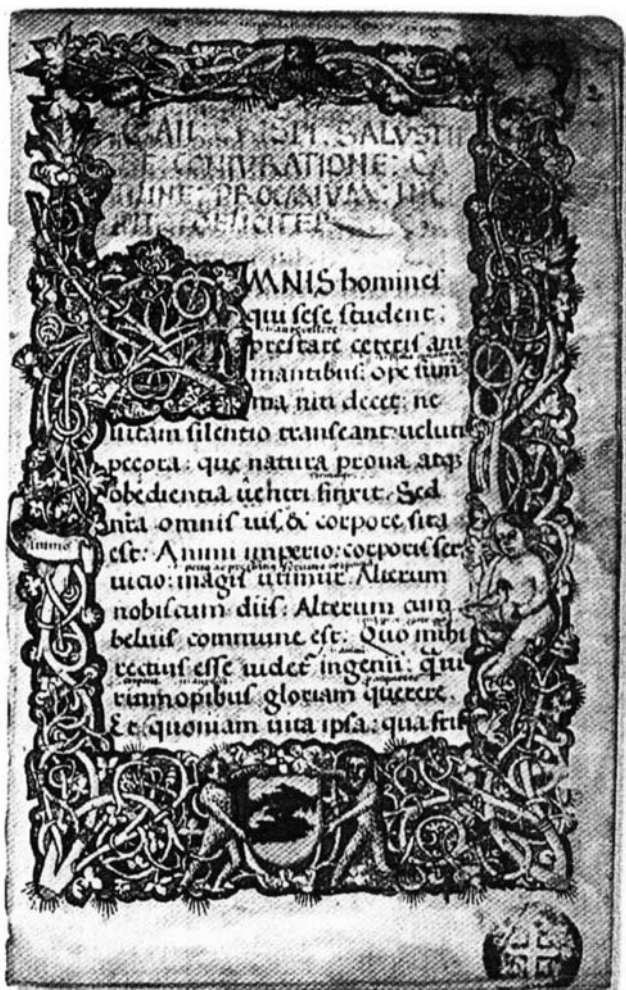
El còdex amb indicació de data (29 de juliol del 1472), dels actualment coneguts, més antic eixit de la mà de Carbonell és el ms. 488 de la Biblioteca de Catalunya, que conté la transcripció de les obres de Sal·lusti *De coniuratione Catilinae* i *Bellum Iugurthinum*. Manuscrit en vitel·la, 158 x 100 mm., és —sens dubte— el millor Carbonell cal·lígraf. Al colofó, «Deo gratias et eius piissime matri» (f. 179v) i «Prefatos libros duos, alterum De coniuratione Catiline, alterum uocato De bello iugurthino. Ego, Petrus Michael Carbonellus, regia, imperiali et apostolica auctoritatibus Barchinone, manu propria transcripsi in urbe Barchinone, cum intermissione aliorum negociorum, scilicet intra menses duos. Finis quorum fuit die Mercurii, quarto kalendas augusti anno a Natiuitate Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo secundo, urbe tamen memorata undique tam per mare quam per terram hac in tempestate obsessa existente» (f. 180r). És a dir, enllestit durant el setge de Barcelona a les acaballes de la guerra civil que assolà el Principat entre 1462-1472. El f. 1r decorat amb una orla policromada, amb motius vegetals i humans (làmina 9).⁶⁰ El títols en capitals vermelles: «CAII : CRISP : SALVSTII : DE : CONIURATIONE : CATILINE : PROEMIUM : FOELICITER» (f. 2r) i «CAII : CRISPI : SALVSTII : VIRI : ILLUSTRIS : DE : IVGURthA : REGE : NVMDARVM : FELICITER : INCIPIT» (f. 62r). La primera obra finalitza amb el colofó «CATILINARIVS : LIB^{er} : EXPLICIT : QVEM : TRANSC^{ri}PSIT : PETR^{us} : MICHAEL : CARBONELLUS : BARCHINONE : PUBLICVS : TABELLIO : DEO : GRATIAS» (f. 60r). El manuscrit presenta gloses per tot el text, en una humanística menys cal·ligràfica però no per això menys elegant. En la mateixa lletra, les explicacions sobre els personatges apareguts al text, que finalitzen el manuscrit (ff. 180r-189r).

Un altre manuscrit autògraf de Carbonell és el ms. 123 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (làmina 10). És un còdex en paper, 235 x 175 mm., miscel·lani, escrit per Carbonell en *antiqua* però amb anotacions en semigòtica. S'inicia, després de l'índex (f. 1r-v), amb el «Vers compost per lo gran físic mestre Ferrando de Aerve, mestre en arts e en medicina, ciutadà de Barcelona, natural de la vila de Eora del regne de València,⁶¹ en lo qual tracta de aduersa fortuna. E fon fet stant pestilent la ciutat de Barcelona. És lo present vers scrit en una post ligada en les lexes del altar maior de la seu de Barcelona, en lo peu del qual hi trobareu continu a lo nom del auctor en quatre bordons composts, escrits per Pere Michael Carbonell, archiver del rey nostre senyor e notari públich de Barcelona» (f. 3r).

59. Sobre Jeroni Pau, vegeu l'edició de les seves obres completes, *Obres*, a cura de Mariàngela Vilallonga, 2 volums, Barcelona, 1986.

60. Reproduït per Jesús ALTURO I PERUCHO, *El llibre manuscrit a Catalunya. Orígens i esplendor*, Barcelona, 2001, p. 210.

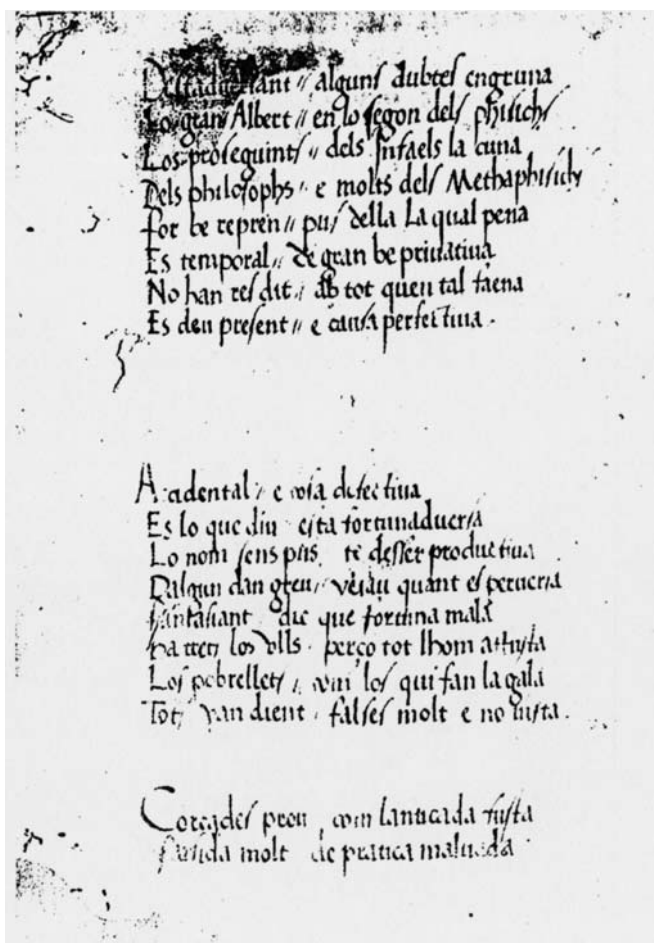
61. Ferran d'Ayerbe, natural d'Aiora (la Vall de Cofrents), metge personal de Pere de Portugal, rei de la Generalitat rebel. Els versos del ms. 123 de la BUB foren publicats per primer cop per Norbert FONT I SAGUÉ, *Història de les ciències naturals a Catalunya*, Barcelona 1908, p. 96-97 (reeditat a Barcelona, 1978, ed. Altafulla); i els vuit primers per Martí DE RIQUER, *Història de la Literatura Catalana*, Barcelona, 1964, III, p. 67, que qualifica l'estil de Ferran d'Ayerbe de detestable i pedant.

Làmina 9. Barcelona. Biblioteca de Catalunya, ms. 448, f. 1r.

En aquest manuscrit Carbonell combina l'ús de la humanística librària i cursiva, com s'observa al f. 46v. En tots els casos, comprovem l'ús de la *d* semiuncial, encara que advertim també la utilització de la *d* uncial, pròpia de l'escriptura gòtica. La *s* sempre és llarga i fa ús de la *e* caudada, a vegades inadecuadament; la qual, per altra part, és inusual al ms. 448 de la Biblioteca de Catalunya citat.

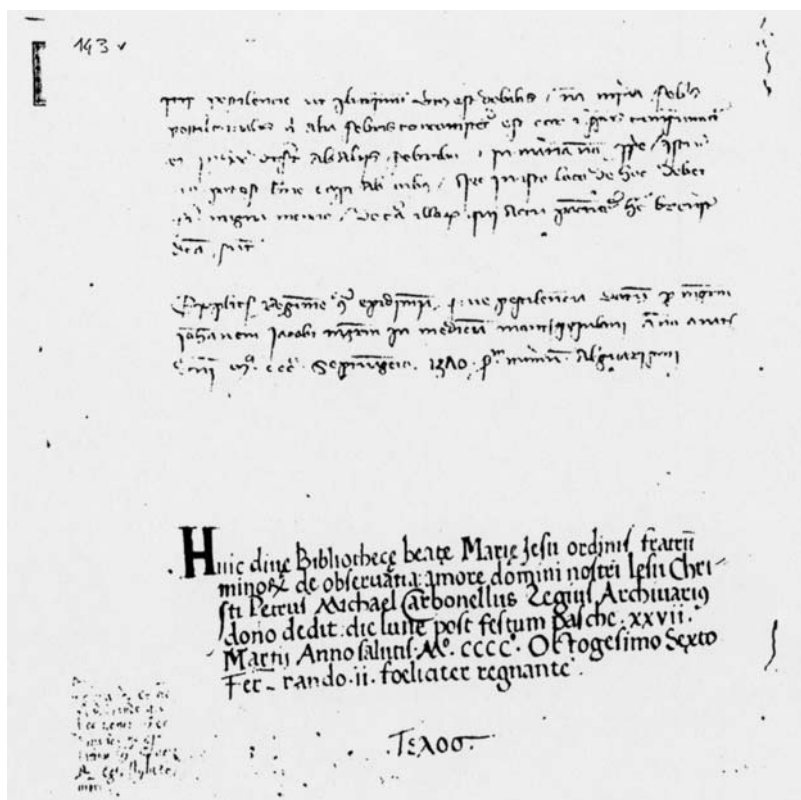
A més dels versos de Ferran d'Ayerbe, acompanyats d'una recepta contra el mal de pedra renal, el ms. 123 de la BUB conté altres obres, d'on destaca la *Vita Senecae* de l'humanista italià Paolo Pompilio (ff. 47r-68r), que finalitza amb el colofó $\tau\epsilon\lambda\omicron\sigma$.

Làmina 10. Barcelona. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 123, f. 3v.

Carbonell, com s'ha dit, reuní una important biblioteca al llarg de la seva vida. El 16 de febrer del 1476 comprà un manuscrit miscel·lani a Pere Vicenç (ms. 591 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona), que conté, entre altres obres, *De formula uitae* de Sèneca. Manuscrit en gòtica cursiva, amb un clar exemple de gòtica usual a l'últim full (f. 144v), que recull la còpia de l'albarà de compra del manuscrit. En humanística únicament trobem les anotacions de Carbonell, al verso del primer full de guarda i al f. 143v, on trobem el colofó $\tau\epsilon\lambda\omicron\sigma$ (làmina 11).

L'escriptura del manuscrit presenta les formes pròpies de la gòtica denominada «híbrida» per F.M. Gimeno i J. Trenchs, a la qual atribueixen un origen a partir de la minúscula cancelleresca, la textual rodona i l'execució arrodonida de les for-

Làmina 11. Barcelona. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 591, f. 143v.

mes.⁶² Aquesta escriptura, llevat d'algunes excepcions, és la generalment utilitzada per als llibres en llengua vulgar, en contraposició amb els textos llatins, escrits en gòtica *formata* o quadrada. L'*antiqua* substituï la gòtica dels textos llatins, però no aconseguí desplaçar la gòtica rodona o cursiva dels textos en vulgar (català i aragonès).

Un últim exemple d'escriptura humanística librària elaborada a Catalunya és el ms. 575 de la Biblioteca de Catalunya (làmina 12). Conté les obres de sant Tomàs d'Aquino *De commendatione decem preceptorum diuine legis*, *De articulis fidei*, *De Ecclesie sacramentis*, *De fide seu credere*, *De commendatione orationis Dominice*. Encara que desconeixem qui és l'autor, la seva escriptura està relacionada amb la humanística desenrotllada per Carbonell, encara que sorprèn per la gran quantitat d'abreviatures que utilitza.

62. Francisco M. Gimeno i Josep Trenchs, «La escritura medieval de la Corona de Aragón», op. cit., p. 509.

fortitudinem. Sciendum autem quod
 hoc intelligitur. Intencio est
 autem Intencio tante virtutis quod
 omnia opera ad se trahit unde quaecumque
 mala Intencione facta in malum
 convertuntur. Et ideo in omni tempore
 nostra Intencio ponenda est in deo
 Et ideo dicit Apostolus. i. Corinthios
 2. Sine comedatis sive bibabitis
 in gloria dei facite. sed hanc etiam non
 fiat. s. bona Intencio: ymo oportet
 quod assit bona voluntas. Voluntas autem
 per animam significatur. frequenter enim aliquis
 Intencione bona operatur: sed inutiliter cum
 bona voluntas desit. ut si quis furetur
 ut pascat pauperem: est recta Intencio: sed deest
 rectitudo voluntatis bone. Unde nullum
 malum bona Intencione factum excusatur.
 Et ideo dicit Apostolus. Roma. 7. Qui
 dicunt faciamus mala: ut veniant bona
 quorum damnatio iusta est. Tunc autem

Làmina 12. Barcelona. Biblioteca de Catalunya, ms. 575, f. XIIIv.

A més dels manuscrits escrits a Catalunya o amb intervenció de copistes catalans, cal tenir en compte aquells que, de procedència italiana, engrossiren les biblioteques del Principat. A Nàpols, com hem vist, Alfons el Magnànim formà una rica biblioteca. Augmentada per Ferrante, amb l'exili del seu fill i successor Alfons II (3 de febrer del 1495) començà la dispersió del fons. L'evacuació francesa de Nàpols (desembre del 1495) afectà la biblioteca, amb l'apropiació de 1.140 còdexs, dels quals 730 resten avui a la Bibliothèque Nationale parisenc. La caiguda definitiva dels Trastàmara napolitans, amb la deposició de Frederic I en 1501, suposà un nou cop per a la biblioteca. Necessitat de diners, l'exrei napolità vengué 138 còdexs al cardenal d'Amboise (avui també a la Bibliothèque Nationale). Mort Frederic I (1504), la seva muller, Elisabet de Balzo, cercà refugi a Ferrara, i s'em-

Làmina 13. Barcelona. Biblioteca de Catalunya, ms. 562, f. 1r.

portà la resta de la biblioteca. El 1527 el seu fill Ferran, duc de Calàbria i virrei de València, reclamà l'herència, amb part dels còdexs de la biblioteca napolitana. A la mort d'Elisabet (1535), les germanes del duc s'establiren a València i s'hi emportaren els seus respectius dots, amb còdexs que engrossiren la col·lecció del germà. La biblioteca definitiva, formada per més de 200 còdexs,⁶³ s'instal·là al palau reial de València. A la mort del duc la biblioteca fou dipositada al monestir, fundat per

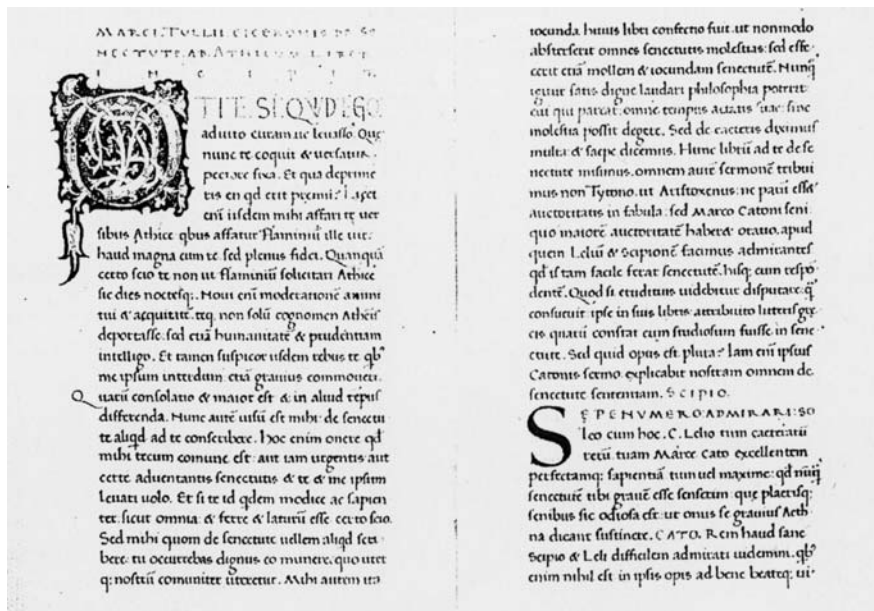
63. Josep Alcina comptabilitza 217 còdexs, que cataloga i descriu. Vegeu *La Biblioteca de Alfonso V de Aragón en Nápoles*, op. cit.

ell, de Sant Miquel dels Reis. I allí romangué fins a la desamortització de Mendizábal (1835), en què els còdexs foren confiscats i cedits a la Universitat de València.

Actualment a Barcelona es troba un d'aquells còdexs de la biblioteca alfonsina de Nàpols. Es tracta del ms. 562 de la Biblioteca de Catalunya, escrit en una elegantíssima *antiqua* de faisó florentina. Amb 101 fulls útils, el còdex conté la traducció al llatí que Georgios Trapezontios o de Trebisonda realitzà del *Thesaurus aduersus haereticos* de sant Ciril d'Alexandria. El f. 1r (làmina 13) està bellament decorat, amb una *B* caplletra representant sant Ciril al seu escriptori; el text està envoltat per una orla policromada: a la part superior les armes de Catalunya i Aragó i a l'inferior, sostingudes per dos àngels, les de Nàpols. A la part superior, en vermell: «Ad inelytum Alfonsum regem Aragonum et utriusque Sicilie. Georgii Trapezuntii in traductione Thesaurum Cyrilli Alexandrini prefatio».

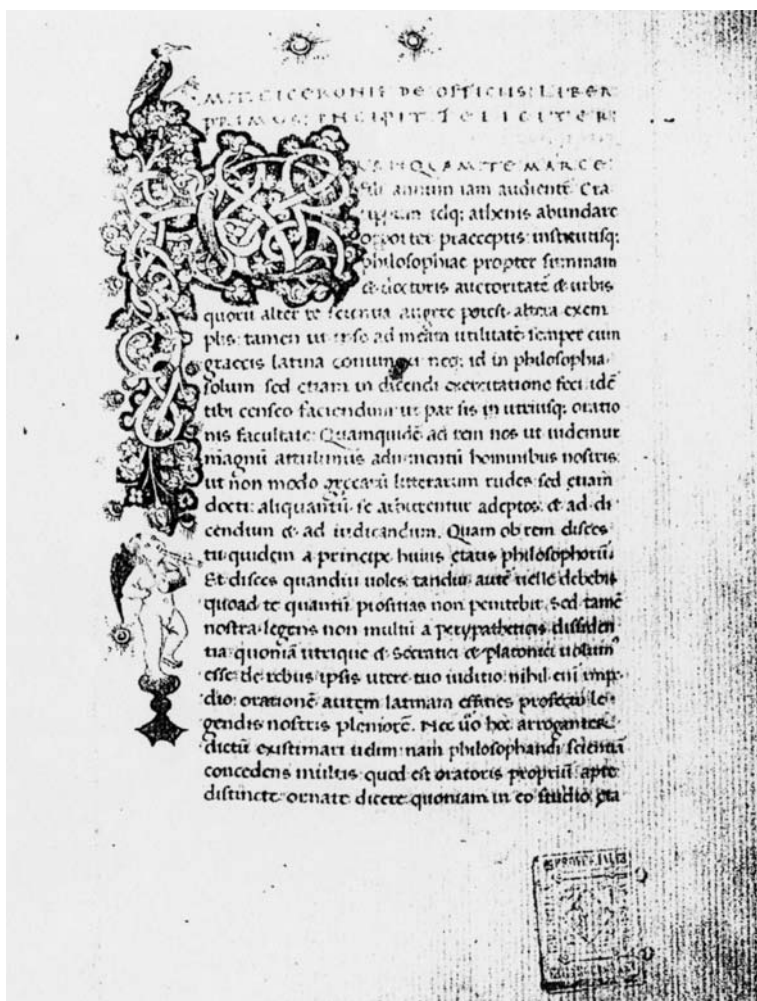
A la Biblioteca de la Universitat de Barcelona també trobem còdexs d'origen italià escrits en *antiqua*. Els descriurem per ordre de numeració:

El ms. 12 (làmina 14), en vitel·la, 263 x 160, conté les obres ciceronianes *Orator*, *Brutus*, *De senectute* i el *De remediis fortuitarum*.⁶⁴ F. Miquel Rosell el considerà, equivocadament, del final del segle XIV. Nogensmenys, es tracta d'un text en humanística, amb inicials decorades, que segueix el cànon de l'*antiqua* flo-

Làmina 14. Barcelona. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 12, f. 107v.

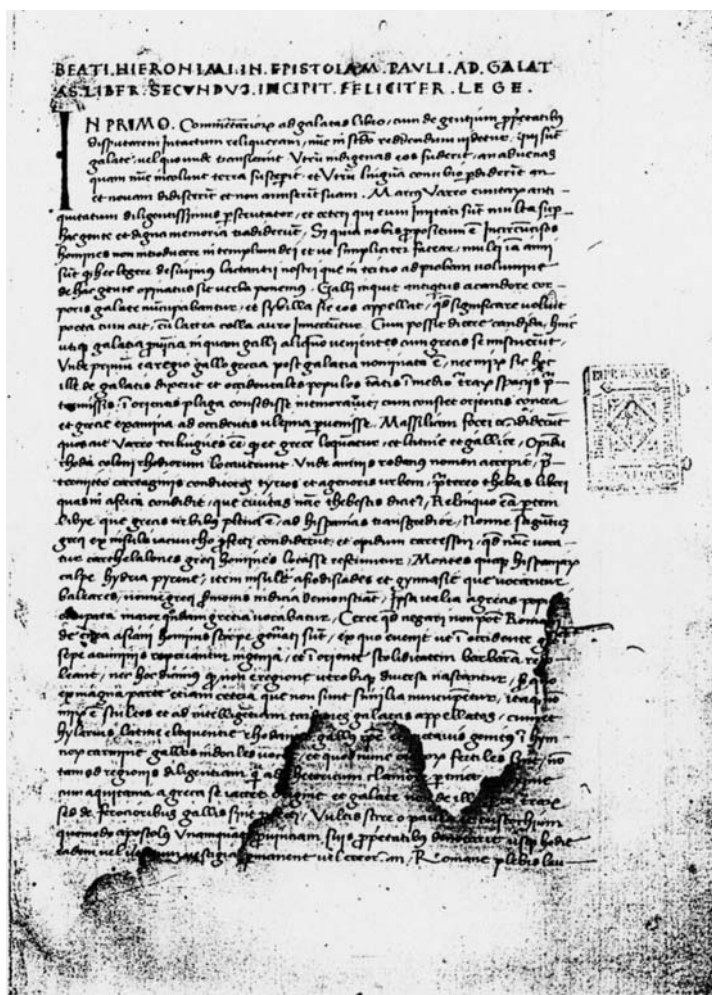
64. Sobre aquest manuscrit, vegeu Lisardo RUBIO, «Un importante códice de Cicerón en la Biblioteca Universitaria de Barcelona», *Emerita*, 28 (1960), ff. 225-239.

Làmina 15. Barcelona. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 358, f. 1r.

rentina. Es caracteritza per les llargues cues de la *Q* i la presència d'un traç intermedi a la *I* capital.

De característiques semblants és el ms. 358 (làmina 15), còdex copiat a requeriment de Stefano Nardini, arquebisbe de Milà, que recull les obres de Ciceró *De officiis*, *De paradoxis*, *De Sommo Scipionis*. Té les caplletres decorades, amb representacions de bèsties i *putti*. Igual factura presenta el ms. 752, que pertany a Joan Margarit, dels llibres de la *Política* i els *Econòmics* d'Aristòtil, traduïts per Leonardo Bruni.

Làmina 16. Barcelona. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 576, f. 1r.

El ms. 576 (làmina 16) conté els comentaris a les epístoles de sant Pau als efesis i als gàlates de sant Jeroni: «BEATI · HIRONIMI · IN · EPISTOLAM · PAVLI · AD · GALATAS · LIBER · SECUNDUS · INCIPIT · FELICITER · LE · GE». La *I* capital amb el traç medial horitzontal. El còdex pertanyé a la biblioteca napolitana d'Alfons el Magnànim i està datat el 10 de març del 1458. Està escrit en humanística cursiva, que coincideix amb les característiques de les cursives emprades per la cancelleria. Vet ací la importància d'aquest còdex. El copista signa *Virgilius*, el que permet identificar-lo amb Virgilio Ursuleo, germà del més conegut Pietro Ursuleo. Aquest manuscrit, resulta encara més interessant, si

tenim en compte que no figura als inventaris coneguts de la biblioteca d'Alfons el Magnànim i fins al moment no es tenia notícia de la tasca com a copista de Virgilio Ursuleo.⁶⁵

Els mss. 291, 582 i 758, juntament amb el 752 ja citat, estan relacionats amb la biblioteca del cardenal i bisbe de Girona Joan Margarit (1422-1484).⁶⁶ Aquesta biblioteca fou constituïda a Itàlia, on Margarit comprà la major part dels llibres, tot i que aviat arribà a Catalunya, on sobresortí sobre les altres de la seva època, tant pel valor dels seus llibres com per l'aire humanista que transmetia. Els manuscrits del bisbe gironí que es conserven a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona traspuen el gust del prelat per l'estètica humanista i ens informen de les relacions que mantingué amb el llibrer i humanista Vespaciano da Bisticci, biògraf de Margarit.⁶⁷ Pere Bohigas fou el primer a relacionar els manuscrits 291, 582 i 758,⁶⁸ tot i que Francesc Miquel, al seu inventari, arribés a conclusions semblants, encara que sense identificar la figura de Vespaciano da Bisticci.⁶⁹

El ms. 291 (làmina 17), en vitel·la, 330 x 235 mm i 318 fulls útils, reproduïx les *Epistolae* de sant Jeroni. Presenta les rúbriques en vermell i les caplletres acolorides en blau, verd i rosa. La lletra és l'*antiqua* d'estil florentí.

El ms. 582 (làmina 18) és una còpia de la traducció llatina que Georgios Trapezontios realitzà del *De euangelica preparatione* d'Eusebi de Cesarea. Mesura 305 x 210 mm i té 243 fulls útils (el 4 en blanc). La rúbrica, f. 5r, en vermell: «AD SANTISSIMUM PAPA^m NICOLAV^m QVINTUM GEORGII TRAPEZUⁿTII Iⁿ TRADUCTIONE EUSEBII P^{er}FATIO». Capitals en or sobre fons blau, vermell i verd. Al mateix foli, una orla envolta la caixa d'escriptura, amb les armes heràldiques de Joan Margarit a la part inferior central.⁷⁰ L'escriptura segueix els cànons de l'*antiqua* d'estil florentí.

El ms. 758 (làmina 19), 395 x 270 mm i 439 fulls útils, del mateix estil gràfic que els anteriors, conté el *Chronicon uniuersale* de Zosimo da Pistoia, de gran èxit a l'Europa del segle XV, caracteritzat per fer una descripció geogràfica del món

65. Marc Mayer, «Manuscrits de biblioteques renaixentistes il·lustres a la Biblioteca Universitària de Barcelona», op. cit., p. 336-339.

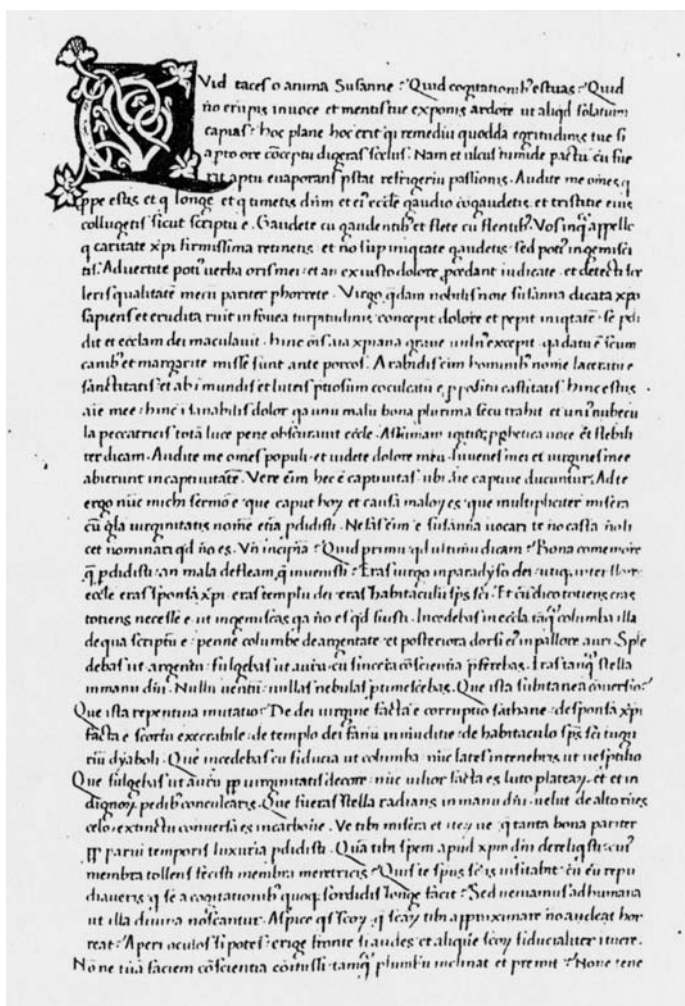
66. Sobre la biblioteca d'aquest important humanista català, vegeu E. MIRABELL, «Un memorial del cardenal Margarit», *Homenaje a Santiago Sobrequés. Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 21 (1976), p. 75-95; i, en general, l'obra de Robert B. TATE, *Joan Margarit i Pau, Cardinal Bishop of Gerona*, Manchester, 1955; traducció catalana, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona*, Barcelona, 1976; «El *Paralipomenon* de Joan Margarit, cardenal obispo de Gerona», *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*, Madrid, 1970, p. 123-182. Atrament, sobre les biblioteques gironines, cal assenyalar l'obra de Lluís BATLLE I PRATS, *La Biblioteca de la Catedral de Gerona desde su origen hasta la imprenta*, Girona, 1947; més tard reproduïda i ampliada a *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*, Girona, 1979, p. 87-145.

67. Vespaciano DA BISTICCI, *Le vite*, Florència, 1970, p. 207-221.

68. Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Contribución al estudio de la historia de la miniatura catalana*, Barcelona, 1967, III, p. 74-75.

69. Francesc Miquel Rosell, *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitària de Barcelona*, op. cit., II, p. 112, 300-301 i 281.

70. Escut partit en pal, amb tres margarides d'argent sobre camp de gules el primer i un gall d'indi d'argent sobre atzur el segon.

Làmina 17. Barcelona. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 291, f. 295r.

conegut abans de tractar els esdeveniments històrics, tot seguint el patró narratiu posat de moda pels humanistes.⁷¹ Finalitza el text, abans de l'índex de matèries, amb un esment laudatori a la figura de Vespasiano da Bisticci. Una nota adherida a l'enquadrernació ens indica que fou comprat per Joan Margarit al mateix Vespasiano da Bisticci per 20 ducats, el 8 d'octubre del 1446.

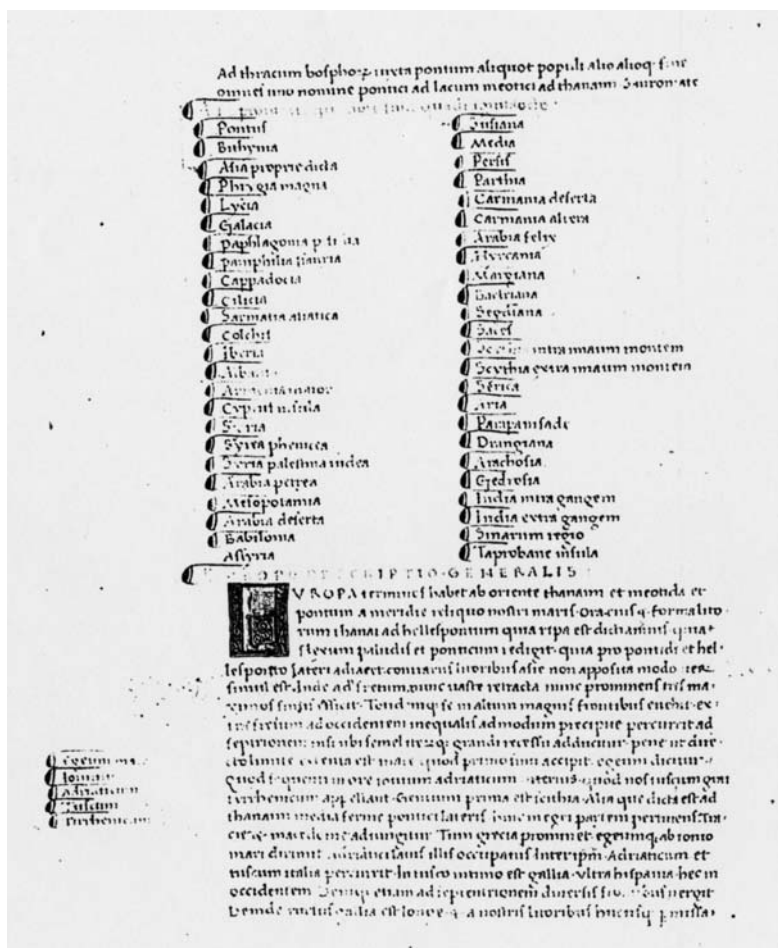
71. Ángel GÓMEZ MORENO, *España y la Italia de los humanistas*, Madrid, 1994, p. 318-319.

Làmina 18. Barcelona. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 582, f. 5r.

Per últim, el ms. 777 és un manuscrit en vitel·la,⁷² 390 x 270 mm i 248 fulls útils. Recull la primera de les *Dècades* de Titus Livi. Està data el 1460. Escrit en l'an-

72. Al moment de lliurar aquest article, el manuscrit encara era als tallers de restauració. Nogensmenys, Marc Mayer, al treball citat «Manuscrits de biblioteques renaixentistes il·lustres a la Biblioteca Universitària de Barcelona», en parla extensament, p. 339-340 i reproduïx el primer full del manuscrit, p. 341.

Làmina 19. Barcelona. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 758, f. 1v.

tiqua característica dels *scriptoria* florentins. L'orla de l'inici té l'espai —a mane ra d'*ex libris*— destinat a les armes del posseïdor. Les armes actuals sembla que se superposin sobre un escut anterior. A l'*incipit*: «TITI LIVII · PATAVINI · HIS TORIOGRAPHI · AB VRBE · CONDITA · LIBER PRIMUS · INCIPIT · FELI CITER». A l'*explicit*: «Explicit liber decimus et ultimus Titi Liuii Patauinii ab Urbe Condita. MCCCCLX».